

Огляди та рецензії

Остап Серета

**«Діти Русі»: «Брати чи вороги?»
Дискусія щодо українського національного руху
середина XIX століття
в сучасній англомовній історіографії**

Johannes Remy. *Brothers or Enemies. The Ukrainian National Movement and Russia, from the 1840s to the 1870s.* Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2016. 329 p.

Монографія фінського історика, дослідника українського XIX ст. Йоганнеса Ремі (Johannes Remy; на даний час – викладач Колумбійського університету в Нью-Йорку), «Брати чи вороги? Український національний рух в Росії у 1840–1870-х роках» (Торонто: Видавництво Торонтського університету, 2016) вже здобула чимало схвальних відгуків, а її автор був відзначений Міжнародною премією ім. Івана Франка за 2018 р. Книга стала підсумком довголітніх наукових студій над українським рухом середини XIX ст. на Наддніпрянщині. Її появі передував вихід у світ монографії американської історикині, професорки Чиказького університету Фейт Гіліс (Faith Hillis) «Діти Русі. Правобережна Україна та винайдення російської нації» (Ітака: Видавництво Корнелльського університету, 2013¹). Підготована на підставі захищеної у Єльському університеті дисертації, ця книга також здобула низку престижних академічних відзнак. У ній ідеться про російський націоналізм на українському Правобережжі, однак у її першій частині, «Малоросійська ідея і Російська імперія», історикиня запропонувала оригінальну інтерпретацію українського національного проекту середини і другої половини XIX ст. Таким чином, книгу фінського історика можна читати і як новий академічний виклад історії формування модерного українського національного проекту, і як дискусію з тезами, викладеними в «Дітях Русі». Саме цій дискусії та порівняльній оцінці цих двох наукових праць присвячена дана рецензія.

¹ Faith Hillis. *Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation.* Ithaca and London: Cornell University Press 2013. 329 p.

Відкинувши звичну телеологічну дихотомію – українське національне versus російське імперське, – Фейт Гіллс спробувала переглянути традиційну українську схему націєтворчих процесів на Правобережжі (а по суті – в усій Наддніпрянщині) і по-новому розглянути взаємодію імперського й національного проектів у південно-західних прикордонних губерніях імперії. Авторка представила читачам нестандартну історію регіонального «малоросійського лобі» ХІХ ст. як головного партнера імперського уряду в його антипольських та антиєврейських заходах і як ключової складової модерного проекту російського націоналізму. До цього «лобі» історикиня зарахувала не лише таких відомих проросійських консервативних авторів, як Михайло Юзефович та Віталій Шульгін, але й цілий ряд чільних представників українського руху – від кирило-мефодіївців Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова до Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова. На думку американської дослідниці, усі «малоросійські діячі» наголошували на значенні давньоруської спадщини і народної культури східнослов'янського населення Правобережжя як основного чинника їхньої панрусської ідентичності. Усім їм, як вважає Гіллс, була притаманна органічна народницька (сучасне означення – «популістська» – звучить дещо критичніше) антипольська, юдофобна та антиліберальна позиція. Суспільні розходження навколо української ідентичності, що проявилися уже в час видання Емського указу (1876), дослідниця зводить до внутрішнього конфлікту в малоросійському таборі. На її думку, лише із розгортанням академічних та політичних проектів Михайла Грушевського в Галичині у 90-х роках ХІХ ст. ідея української нації, окремишньої від російської культури та імперської держави, здобула підтримку значної частини суспільних діячів Наддніпрянщини, які врешті поставили питання про політичну автономію або відокремлення України. Водночас, на початку ХХ ст. їхні російські проімперські опоненти, що, за схемою Гіллс, разом з українськими діячами були спадкоємцями малоросійської ідеї, змогли використати свій місцевий досвід для розвитку новочасного російського націоналізму на загальноімперському рівні. В другій частині монографії Гіллс зосередилася на громадському житті Києва останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. і проаналізувала політичну боротьбу «малоросійських демагогів» з ліберальними космополітичними міськими елітами. У третій частині книги дослідниця спробувала показати, як російські націоналісти Києва і Правобережжя розвинули свій політичний рух після революції 1905 р.

На відміну від Гіллс, Йоганнес Ремі зосередився на вужчому періоді – 40–70-х роках ХІХ ст. Це дозволило йому ретельно опрацювати російські урядові архіви та українські публіцистичні й літературні твори, заглибитися в знюансований аналіз джерел. Його монографія водночас є внеском і до ширшої концептуальної схеми українського руху ХІХ ст. Історик аргументовано показав, як з кінця 1840-х до початку 1860-х років відбувалося формування української національної міфології, зокрема стереотипізація поглядів на українсько-російські відносини у культурній, історичній та мовній ділянках, а також – як наростав взаємний антагонізм між українським національним рухом та російським імперським

урядом. І Гілліс, і Ремі підкреслюють переломне значення подій 1863 р. – однак бачать його по-різному. Гілліс наголошує, що етноконфесійна приналежність відтоді стає все більш вагомим індикатором імперської лояльності. Відповідно, наддніпрянські «малоросійські патріоти» здобувають підтримку імперських урядових чинників, оскільки «малоросійська ідея» дозволяла використовувати давньоруську культурну спадщину для мобілізації східнослов'янського населення проти поляків і євреїв Правобережжя. Водночас дослідниця не надає особливої уваги тому, що ставлення імперських діячів радикально змінилося також і до українського національно-культурного відродження, і поле для взаємно інклюзивної російсько-української ідентифікації звузилося. Натомість Йоганнес Ремі зосереджується саме на негативних наслідках Січневого повстання і Валуєвського циркуляру для освіченого українського суспільства.

Не дивно, що Ремі підкреслює розбіжності з Гілліс практично в усіх розділах своєї монографії. Він заперечує існування «об'єднаного малоросійського лобі», хоч не замовчує епізодів співпраці українських діячів з консерваторами із загальноруського табору. Проте ці дві орієнтації все ж не формували єдиного національного руху. На думку історика, окремий український політичний націоналізм вперше проявився вже у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, оскільки його діячі достатньо чітко дистанціювалися від росіян, а російські імперські власті відтоді сліdkували за українським рухом як за окремим явищем. У період політичної лібералізації імперії Романових наприкінці 1850-х років ідею української незалежності почали обговорювати українські діячі. Хоч навіть не викладена експліцитно в окремій політичній програмі, вона все ж була виразно присутня у тогочасному листуванні, в наукових історичних та етнографічних публікаціях (автор наводить яскраві приклади української «політичної агітації через історіографію»). Вже у той час ряд українських діячів ставили за довготермінову мету повне відокремлення від Росії або ж приєднання до багатонаціональної федерації народів (з Росією або навіть без неї).

Ремі не залишає поза увагою і питання, яке намагалася по-новому висвітлити Гілліс, – співпрацю російського уряду, зокрема провінційної адміністрації, з українськими національними діячами для забезпечення імперського контролю над оспорюваним південно-західним імперським пограниччям. Хоч ідея української незалежності була поширена в середовищі Київської громади на початку 1860-х років, її діячі не уникали співпраці з київським генерал-губернатором Іларіоном Васильчиковим, що тривала з весни 1861 р. до смерті останнього у грудні 1862 р. Ремі зауважує, що місцеві київські генерал-губернатори, здебільшого з практичних міркувань, були прихильніші до українських діячів, ніж центральні імперські органи. З другого боку, далеко не всі українські діячі були проімперськими лоялістами; Ремі приділяє увагу тим, хто на початку 1860-х років був пов'язаний із польськими чи російськими революційними колами і виступав за збройну антицарську боротьбу (зокрема, Андрію Красовському та Івану Андрущенку). На початку 1870-х років поодиноким представником цього напрямку залишився Сергій Подолинський.

У цій дискусії аргументи Ремі виглядають сильніше обґрунтованими солідним аналізом джерел, тоді як Гілліс робить кілька курйозних фактографічних помилок. Наприклад, те, як вона характеризує погляди та подає біографічну інформацію про Тараса Шевченка (хоч він і не є центральною постаттю її монографії), заслуговує на увагу, бо свідчить про рівень обізнаності авторки з класичними українськими наративами. На с. 46 здивований читач може прочитати, що «Шевченко, який у поемах, знайдених Третім відділенням, проклинав царя за те, що той підкорив народ полякам і євреям, отримав найсуворіше покарання серед усіх змовників – заборону на публікацію творів та однорічне ув'язнення, за яким слідувала чиновницька посада в Саратові, державна служба в етнографічних експедиціях»². Очевидно, що замість сумнозвісного царського присуду Шевченкові дослідниця помилково навела випадок Миколи Костомарова. Проте достовірність схеми Гілліс підриває навіть не так ця фактична помилка, як вибіркова інтерпретація Шевченкової поезії. У примітці Гілліс вказує, що її оцінка спирається, зокрема, на опублікованих матеріалах офіційного слідства проти Кирило-Мефодіївського товариства. На вказаних сторінках збірника документів «Кирило-Мефодіївське товариство» міститься Шевченкова поема «Сон» («У всякого своя доля»). Очевидно, що поезія як політичний текст може викликати суперечливі інтерпретації, та все ж трохи дивно виглядає представлення саме цієї поеми як приклад Шевченкового протесту проти польського і єврейського панування над «малоросійським народом». Принаймні царські слідчі, на оцінку яких начебто спирається дослідниця, вбачали в Шевченковій поемі «пасквіль» на імператора та росіян, а не виступ проти поляків чи євреїв.

Не надавши особливого значення проєвропейським та ліберальним аспектам ідеології Драгоманова, дослідниця включила і його до антипольських та антиєврейських «малоросійських патріотів». Як і у випадку з Шевченком, історикиня зробила фактографічні помилки. Наприклад, вона стверджує, що наприкінці 1860-х років Михайло Драгоманов «опублікував... *дві монографії* [виділення наше], які задокументували унікальні якості малоросійської народної культури та жертви, що їх поніс південно-руський народ задля збереження цілісності православної церкви і єдності колишніх земель Русі»³. На підтвердження своєї тези Гілліс покликається на загадкову монографію Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» (Київ, 1867). Здивований читач марно шукатиме дані про неї в наявних драгоманівських бібліографіях; що-

² “Shevchenko, who had cursed the tsars for subjugating the narod to Poles and Jews in poems found by the Third Section, received the harshest sentence of all the conspirators – a ban on the publication of his work and one year’s imprisonment followed by a bureaucratic post in Saratov, state service in ethnographic expeditions” (F. Hillis. *Children of Rus’*, c. 46).

³ “published scholarly articles in *Kievlіanin* and two monographs that documented both the unique qualities of Little Russian folk culture and the sacrifices that the southwestern narod had made to defend the integrity of the Orthodox Church and the unity of the former Rus’ domains...” (F. Hillis. *Children of Rus’*, c. 78).

правда, під такою назвою 1876 р. у Києві вийшов друком збірник укладених Драгомановим фольклорних матеріалів. Друга ж «монографія» Драгоманова – «Малороссия в ее словесности» – насправді була рецензійною статтею, опублікованою 1870 р. в журналі «Вестник Европы» (1870, кн. 6, с. 754-801). Знову ж, як і у випадку з Шевченком, за фактичними помилками слідують вибіркові інтерпретації. Хоча національно-культурні погляди Драгоманова (зокрема щодо російської літератури) були дуже близькими до концепцій панрусизму, твердження, що своїми етнографічними публікаціями він намагався показати роль українців у збереженні єдності православної Русі, видається перебільшеним і необґрунтованим.

Усе ж монографія Гілліс заслуговує на увагу й визнання за те, що вона проникливо й незашорено показує, як імперія використовувала і скеровувала в необхідному напрямі лояльний малоросійський патріотизм і як активно залучала місцевих діячів собі на службу. Гілліс опрацювала ряд маловідомих автобіографічних наративів та матеріалів урядових розслідувань. Поручуючи слушні й цікаві питання, вона, однак, пропонує спрощену відповідь: усі автори, що виправдовували антипольські чи антиєврейські дії українських мас, потрапляють в категорію «радикальних популістів» та «органічних малоросійських націоналістів». А оскільки певні антиєврейські чи антипольські стереотипи були поширені навіть серед прогресивістської української інтелігенції, авторка зачисляє усіх діячів українського руху разом з їхніми зятими опонентами з консервативного панрусського табору до «малоросійського лобі». За цією ж логікою, авторка представляє київського «Киевлянина» – офіційний, субсидійований імперським урядом часопис – як такий, що продовжив лінію петербурзької «Основи».

Загалом Гілліс проігнорувала багатоманітність і внутрішню суперечливість «малоросійського» дискурсу. Останній міг бути як соціально радикальним, демократичним, ліберальним та опозиційним щодо уряду, так і консервативним, традиціоналістським та лояльним до імперії. Запропоноване Гілліс концептуальне об'єднання усіх в одній уявній групі «малоросійських патріотів» мало що дає для пояснення як динаміки українського руху, так і змін імперської політики.

Натомість здійснений Ремі знюансований аналіз текстів дозволяє уникнути схематичних спрощень (наприклад, характеризуючи погляди Костомарова напередодні польського повстання 1863 р., історик слушно підкреслює: те, що «Костомаров відкидав польську боротьбу за незалежність, не означало, що він підтримує російську імперську політику»⁴). І хоча певні характерні елементи проімперського малоросійського дискурсу (місцевий патріотизм, антипольськість, розгляд українських питань у панрусському контексті) були

⁴ “Kostomarov’s rejection of Polish strivings for independence did not mean support for Russian imperial policies” (J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 102).

властиві багатьом українським діячам у 40-70-х роках XIX ст., серед освічених українських кіл поширились і конкурентні ідеї: демократичної реорганізації імперського устрою на федеративних засадах, окремишнього розвитку української літератури й культури, а навіть збройної боротьби з імперією та незалежності України.

Ретельний аналіз російських урядових документів дав змогу історикові зробити захопливу реконструкцію процесу прийняття владних рішень, зокрема у сфері цензурної політики. Декілька разів Ремі сміливо підважує поширені дотепер інтерпретації джерельних текстів, зокрема нерідко ставить під сумнів їхню автентичність і вказує на високу ймовірність їх фальсифікації. Переконливою є й версія історика щодо фабрикації свідчень у справі В. Синегуба в 1863 р. Однак принаймні щодо одного документа припущення Ремі є помилковим. Йдеться про «цікаву кореспонденцію» між підпільним польським Національним урядом і «таємничою групою, яку названо прогресивною русинською громадою». Збережений лист Національного уряду від 23 лютого 1864 р. не випадково привабив увагу автора монографії – цей лист містить унікальну інформацію як про спробу укладення польського-українського політичного партнерства в ході Січневого повстання, так і про тогочасну українську і польську політичну думку. Відповідаючи на незбережену українську відозву, Національний уряд полемізував із запропонованою оцінкою польсько-руських відносин, проте визнавав право руської національності на самостійний розвиток та обіцяв надати їй автономію в майбутньому. Слідом за відомим польським істориком Стефаном Кеневичем, Ремі припускає, що автором тексту був секретар уряду, колишній студент Київського університету Мар'ян Дубецький. Однак фінський дослідник не погоджується із думкою Кеневича, що згадана «прогресивна русинська громада» знаходилася у Львові, натомість вважає, що, найімовірніше, вона діяла у Києві, що більше припускає, що йдеться лише про «прогресивну» частину Київської громади. На підтвердження свого припущення Ремі вказує, що лист було надіслано представникові уряду на підросійському Правобережжі Антонію Хамцю, і йшлося в ньому здебільшого про той же регіон, а не про південно-західну Галичину. Таким чином, на думку Ремі, даний документ свідчить про спробу Київської громади знайти порозуміння з польськими повстанцями після того, як російський уряд остаточно зайняв ворожу позицію щодо українського руху у 1863 р. Хоч така інтерпретація проаналізованого документу цілком логічна, немає сумніву, що лист польського Національного уряду був відповіддю на відозву усе-таки львівської народовецької громади, а отже, Кеневич та інші історики (зокрема відомий львівський дослідник Степан Трусевич) не припустилися помилки. Справа в тому, що Ремі опрацював другу публікацію тексту в спільному польсько-радянському виданні «*Dokumenty komitetu centralnego narodowego i rządu narodowego 1862-1864*» (Wrocław 1968, с. 327-338). Натомість уперше відповідь польського Національного уряду була опублікована в 1890 р. у Львові в збірнику «*Dokumenty do historii powstania 1863/64. I: Galicya*», що вийшов друком як третій том у серії «*Wydawnictwo materiałów*

do history powstania 1863-1864». Понад 300 документів цього збірника зібрав і уклав відомий учасник Січневого повстання Ян Стелля-Савицький (відомий під псевдонімом «полковник Струсь», 1831-1911)⁵, й усі вони стосувалися ролі Галичини в повстанні. При публікації документа укладач зазначив, що це була «копія відповіді Національного уряду на відозву Поступової Руської Громади у Львові [виділення моє. – О. С.]», вказавши наприкінці, що оригінальний рукопис знаходиться в приватній колекції. У другому томі тієї ж серії було вміщено спогади Я. Стеллі-Савицького, в яких він досить докладно розповів про контекст переговорів з народовецькою громадою у Львові, що розпочалися ще восени 1863 р.⁶ Натомість головний імпульс до налагодження польсько-української співпраці надали контакти народовців із повстанцями-«хлопоманами», які перейшли пізно восени 1863 р. через австрійсько-російський кордон у Галичину. У Львові ж на початку 1864 р. знаходився польський комісар А. Хамець. Про підготовку відозви львівської народовецької громади до польського Національного уряду згадував у своїх спогадах також Тит Ревакович. Він стверджував, що її було приготовано на основі листа, якого привіз якийсь хлопоман із Наддніпрянщини. Народовцям не припав до вподоби поміркований тон листа, тому вони його доповнили і змінили: «Кружок переробив письмо, де вчитав Ляхам всі їх гріхи против українського народу і поставив відповідні жаданя». Новий текст відозви з допомогою хлопоманів було передано назад на Наддніпрянщину, а уже схвалений там варіант відправлено польському Національному урядові⁷. Як бачимо, Ремі слушно відчув, що до листування з польським Національним урядом були причетні українські діячі Наддніпрянщини, хоча й помилково заперечив роль у цій справі народовецької громади у Львові. Можливо, причиною цього стало те, що поза увагою автора монографії залишилися усі народовецькі публікації у Галичині, зокрема дискусія на сторінках львівського часопису «Мета», що виходив під редакцією найяскравішого українського політичного публіциста того періоду Ксенофонта Климковича. У ній інтенсивно обговорювалися характер Січневого повстання та можливість польсько-української політичної співпраці⁸. У статтях, опублікованих 1865 р. в «Меті», той же Климкович розвинув концепцію включення всіх українських

⁵ Про Я. Стеллю-Савицького див.: S. Kieniewicz, M. Domańska-Nagajczyk. Stella-Sawicki Jan Konstanty Michał // *Polski Słownik biograficzny*, т. XLIII. Warszawa 2005, с. 352-357.

⁶ [Jan Stella-Sawicki]. *Udział Galicji w powstaniu 1863-1864. Wyjętek z pamiętników Pułkownika Strusia* [= Wydawnictwo materyałów do historii powstania 1863-1864, т. 2]. Lwów 1890, с. 68-69.

⁷ Т. Ревакович. З переписки письменників 1860-тих років в Галичині // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 117-118. Львів 1914, с. 273.

⁸ Про галицький інтелектуальний контекст польсько-українських контактів часів Січневого повстання див. також мою розвідку: О. Серета. Українські народовці та польські повстанці в Східній Галичині (1863-1864): таємні контакти та публічні дискусії // *Galicja a powstanie styczniowe* / ред. М. Hoszowska, А. Kawalec, L. Zaskilniak. Warszawa – Rzeszow 2013, с. 125-134.

земель, що належали до Російської імперії, до федеративного союзу народів Габсбурзької монархії. На жаль, рішення Ремі залишити поза територіальними рамками свого дослідження громадське й інтелектуальне життя українців Галичини не дозволило йому побачити повної динаміки розвитку окремих ключових ідей, історію яких він вивчає.

Обидві монографії слід розглядати у ширшому історіографічному контексті, а їхнє значення не зводиться лише до дискусії про приналежність українських діячів до спільного малоросійського руху у середині XIX ст. Так, цілий ряд проникливих спостережень і фактографічних доповнень дозволяють Ремі по-новому побачити динаміку прийняття і впровадження репресивних заходів російського уряду щодо українського руху і переосмислити окремі оцінки головних дотеперішніх дослідників цього питання – Федора Савченка, Девіда Саундерса і Олексія Міллера. У свою чергу, монографія Гілліс є внеском не лише до історії українського суспільного руху, але й до вивчення формування націоналістичної політики у міському просторі Києва та в загальноімперському контексті наприкінці XIX – на початку XX ст. У другій і третій частинах монографії авторці вдалося розкрити дотепер практично не відомі аспекти перетворення новочасного російського націоналізму на Наддніпрянщині у масове новочасне явище. Ця тема, проте, заслуговує на окремий рецензійний розгляд, зокрема й з урахуванням нових досліджень цього питання (зокрема Климентія Федевича і Ольги Мартинюк). Не викликає сумніву те, що український переклад обох рецензованих монографій був би бажаним внеском у поживлення українських студій над національними проектами довгого XIX ст.

Юрій Зазуляк

Thomas Wunsch. *Space and Remembrance. St. John of Dukla (ca. 1414–1484) as a Religious Memorial Place in the Polish-Ukrainian Borderland of Ruthenia from the Middle Ages to Present Times.* Wrocław: Chronicon 2018. 211 p.

Нова книжка знаного німецького дослідника історії Центрально-Східної Європи Томаса Вюнша присвячена історії культу святого Яна з Дуклі (1414–1484). Робота досліджує постать і культ святого Яна з Дуклі як релігійне місце пам'яті польсько-українського пограниччя від пізнього Середньовіччя до сьогодення. Кілька ключових концептів формують теоретичні підстави дослідження – соціальний простір, меморіальна культура, структура/антиструктура. Услід за Анрі Лефевром автор пропонує процесуальне і конструктивістське пояснення соціального простору. Його виникнення й трансформація є наслідком різних форм соціальної взаємодії та соціальних практик, часто спонтанних та непередбачу-